

**ГУМАНІТАРНА СФЕРА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У
«ЩОДЕННИКАХ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА**

Г. П. Калантаєвська, канд. філол. наук, доцент
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна

У статті розглядається ставлення С. Єфремова до процесів, які відбувались у гуманітарній сфері і свідчили про руйнівний вплив більшовицької ідеології на середню й вищу освіту, науку, виховання, літературне життя, театр, видавничу справу тощо, від яких залежала національна духовність. Звертається увага на відображення у «Щоденниках» проявів деморалізації школярів, студентів, викладачів вишів, науковців, митців, яких партійні чиновники активно використовували у класовій боротьбі. Характеризуються також погляди публіциста на засилля в академічних колах партійних висуванців, на витіснення з науки непокірних учених, на боротьбу із загальнолюдськими християнськими цінностями у виховній роботі, на жорстку селекцію-цензуру у книговидавництві, періодиці, мистецькому житті, викладацькій роботі тощо. Аналізується оцінка С. Єфремовим квазіукраїнізації, яка небезпідставно викликала в суспільстві опір і мала корисливу політичну мету.

Ключові слова: гуманітарна сфера, прояви деморалізації, селекція-цензура, квазіукраїнізація

Базові суспільні цінності, особливо свобода особистості та її громадянські права найвищою мірою залежать від гуманітарної сфери, яка формує в людині етичне й мистецьке ставлення до світу, забезпечує, як відомо, економічний розвиток, технічний поступ, фінансовий успіх, правовий захист будь-якої спільноти. Саме тому національна наука, освіта, виховання, культура, літературне й театральне життя, періодика тощо першими були атаковані більшовицькою пропагандою і зазнали нищівних ударів від ДПУ у 20-ті роки ХХ століття. Як спостережливий аналітик, який ще «у зародку розгледів і оцінив антилюдяну сутність більшовизму» [1, с. 20], С. Єфремов передбачав катастрофічні наслідки для духовної сфери українського суспільства потужного наступу на неї репресивної комуністичної держави. Публіцист розумів, що «є вже фактори, які надовго утривають цей лад і серед них те ж таки моральне здичавіння, тим паче, що воно захоплює молодь, студентство, школярів» [2, с. 21]. Деградаційні тенденції, духовна криза, занепад моральних і естетичних критеріїв, підміна цінностей та інші ознаки втрати сучасниками громадянських інстинктів в умовах новітньої єгипетської неволі для українців – важливі аспекти «Щоденників» С. Єфремова, увагою до яких зумовлена *актуальність* нашої статті, адже інвазія в суспільний організм більшовицької ідеології століття тому і сьогодні виявляється у брехні, жорстокості, шахрайстві, розпусті і на побутовому, і на державному рівнях.

Публіцистичний доробок, епістолярну спадщину, щоденникові записи С. Єфремова вивчають сьогодні Е. Соловей, А. Болабольченко, М. Чернописький, А. Зінченко, О. Меленчук, Н. Климович, І. Курас, М. Цимбалюк та багато інших науковців. Чимало спогадів і досліджень про долю академіка, його політичні переконання, наукові позиції, світогляд, талант публіциста залишили його сучасники – А. Кримський, О. Дорошкевич, О. Дорошенко, Є. Чикаленко, Б. Антоненко-Давидович, Ю. Бойко-Блохин та інші. Наприклад, А. Кримський високо цінував стиль С. Єфремова і захоплювався мовою його статей: «... все, що пише Єфремов, пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою..., читати статті Єфремова – одна суцільна насолода і втіха...» [3, с. 191]. Науковець Ю. Бойко-Блохин вважав, що одним із головних у ставленні С. Єфремова до реального життя і до літературного твору є моральний критерій і що він сам був моралістом, «якщо моралізаторство

брати в найвищому сенсі, як обстоювання моральної чистоти в суспільстві» [4, с. 198], тому, працюючи над «Щоденниками» публіциста, читач помічає, яку тривогу викликає у нього «моральний розклад спільноти: жорстокість, знищення ідеалів, заперечення ролі культури» [4, с. 198].

Досліджуючи внесок С. Єфремова у франкознавство і його органічний зв'язок із Франковими моральними імперативами, Е. Соловей підкреслила суголосність життєвих принципів двох знакових постатей у нашій історії: «... він також чувся завжди довічним боржником того народу, чийм «хлібом, працею і потом» вихований та вигодований. І йому так само боліло «сервілістичне, без краю залякане», «невироблене» громадянство, серед якого чувся так само «без краю самотнім» [5, с. 6–7].

Сьогодні науковці досліджують цілісну особистість С. Єфремова крізь призму його «Щоденників», звертають увагу на неоднозначну оцінку в них постатей М. Грушевського та інших академіків, з'ясовують особливості політичної сатири на сторінках щоденникових записів, вивчають ставлення публіциста до суспільних реалій у Києві тощо. Проте поза увагою залишаються певні аспекти, зокрема ставлення С. Єфремова до більшовицьких пароксизмів у гуманітарній сфері, що загрожувало моральним, психічним, духовним каліцтвом для цілого покоління українців. Метою нашої статті є дослідити погляди С. Єфремова на гуманітарну катастрофу в українському суспільстві 20-х років ХХ століття. Для реалізації поставленої мети слід виконати такі завдання: простежити оцінку публіцистом численних етико-моральних і навчальних деформацій у сфері вищої й середньої освіти; з'ясувати ставлення автора щоденників до комуністичного виховання в освітніх закладах і притулках; дослідити прояви поміченої С. Єфремовим централізації партійного управління наукою, літературним і театральним життям, цензурою, видавничою справою тощо; окреслити позицію академіка-літературознавця щодо офіційної українізації, здійснюваної більшовицькими чиновниками. Об'єктом дослідження є книга С. Єфремова «Щоденники, 1923–1929» (видання 1997 року). Предметом дослідження є особиста оцінка автором щоденників ситуації, яка склалась у гуманітарній сфері суспільного життя внаслідок більшовицької політики вандалізму.

«Гадав би, що якийсь диявольський план, подиктований дуже далекоглядним розумом» [6, с. 131] – зауважив С. Єфремов про «цілком обрусительну політику» під гаслом офіційної українізації та більшовицькі експерименти над людьми у сферах освіти, науки, виховання, культури й мистецтва, духовності загалом. Перебуваючи в середовищі наукової еліти і щоденно спілкуючись у побуті зі звичайними обивателями-сусідами, двірниками, селянами, міліціантами, працівниками пошти, педагогами, священиками, перекупками, кіношниками, представниками «органів», різними «превосходительними», професорами вишів та ін., публіцист добре знав і відчував найменші порухи громадських настроїв – від байдужого споглядання і тихої зловтіхи від провалів багатьох більшовицьких починань – і до глибокого розпачу від тріумфальної ходи «падлючого часу», «красноти», «свинячих рил», чисток, цькувань, найбрутальнішого хамства в усіх його проявах.

На думку С. Єфремова, найнебезпечнішим виявився вплив безвідрадної сучасності на молодь і підлітків, на «юнацтво, надію нації» [6, с. 109], яких влада свідомо спокушала нігілістичними гаслами, розбещувала морально, провокуючи на політичну розпусту, безладне статеве життя, класову ненависть, нацьковуючи неприкаяних малолітніх яничарів на буржуазію, тобто інтелігенцію. Осередками нового більшовицького виховання стали дитячі притулки, трудові школи і виші, і саме в їхній ідеологічній роботі С. Єфремов вбачає основну загрозу для національного менталітету, тому й приділяє характеристиці такого виховання і такої освіти чи не найбільше уваги.

С. Єфремов занепокоєний повним знеціненням поняття *вища освіта*, бо керівники вишів дбають перш за все про комерційний бік діяльності своїх закладів, не

соромлячись пропонувати, як, наприклад, колишній Київський університет («КІНО»), «усякі розваги, аж до оперетки і мало не шантана, гарний буфет і т. п.» [6, с. 37] заради «самоокупації», а «з студентів деруть гірше, ніж за царських часів» [6, с. 37]. Київський політехнікум, приміром, доступний переважно тільки єврейській молоді, що також викликало антисемітські настрої, бо робітники і селяни зазвичай не мають грошей на освіту, «зате вечорами політехнікум обертається в «танцюльку», де гремить музика й одбуваються рандеву. А в газетах пишуть про «комбінат науки и труда!..» [6, с. 54]. У тому, що навчальні заклади перетворились на «ВІНО», «КВАС», «ПИВО» і навіть на «Главную Академию Высшего Народного Образования» [6, с. 37], які займаються не навчанням, а пропагандою і розвагами, С. Єфремов вбачає один із елементів загального плану колонізації України, коли знищення вищої школи пояснюється «перепроизводством» учених людей» [6, с. 130], а справжня його причина – фінансовий крах освіти і цілеспрямоване її підпорядкування центральній московській владі: «З школою у нас виходить те саме, що вже сталося з політикою, економікою, книжкою, театром. Усе українське руйнується руками самих же українців, усяких Касьянєв та Дєсякєв, як буржуазне. Тим часом Москва зовсім не така ригористична (зберегла університети, має художній театр, видає своїх класиків) і засипає усім тим ще більш ослаблену з культурного боку Україну... А наші болвани стараються з усієї сили, борються з своєю «буржуазною», якої не було, культурою й допомагають справжній буржуазній, тільки вже московській культурі здобувати позицію за позицією. І зробили вже з України колонію, що все віддає і нічого не дістає. Нове, далеко гірше, видання самодержавного режиму» [6, с. 131]. На чолі комерціалізованих вишів, помічає публіцист, перебувають здебільшого ставленики-комуністи, войовничі невігласи, ревні виконавці партійних директив, які не тільки прилюдно демонструють елементарну безграмотність, а й, плазуючи перед високими чиновниками, самі виступають з новими русифікаторськими ініціативами щодо своїх навчальних закладів. Так, «бравий комуніст-проректор» [6, с. 227] Київського інституту народного господарства вирішив, що його виш готує попів, почувши від студентів слово «семінар», а ректор КІНО (Київський інститут народної освіти), приймаючи А. Луначарського, який справив на С. Єфремова «незле враження» [6, с. 295] своєю несподіваною як на радянського чиновника інтелігентністю, просив шановного гостя допомогти «насамперед російськими підручниками» [6, с. 195], на що нарком освіти РСФСР порадив лакузі «так само дбати про розвиток не чужої, російської, культури, а своєї власної, української» [6, с. 295].

Вищими навчальними закладами, з глибоким обуренням зауважує С. Єфремов, керують не просто далекі від науки люди, а відверті адепти «шагістики з фортифікацією» [6, с. 426], про що свідчить запис про такий заклад, як ВІНО. Цей виш вимагає від Академії наук «звільнити» його від рідкісної нумізматичної колекції, до того ж від частини цінних колекцій (археологічної і художньої) він уже «звільнився» сам, а в найближчій перспективі, прогнозує автор записів, «черга за геологічною, зоологічною й іншими. Непотрібні вони для теперішньої «вищої» освіти... Але найпікантніша, може, причина, через яку викидають з кол[ишнього] університету дорогоцінний мюнц-кабінет. ВІНО треба тих кімнат, де стоїть колекція. А треба їх, щоб поставити студентську бібліотеку, винісши її з дотеперішнього приміщення. А винести її довелося тому, що у ВІНО для студентів заводять військову муштру – шагістику, фортифікацію, стратегію і т. п. – а для військової муштри потрібно великого й гарного приміщення... Таким чином, вернулись ми з усім своїм комунізмом до часів Миколи Першого...» [6, с. 426]. Прикро С. Єфремову, що студентів і науковців, викладачів вищих навчальних закладів керівництво залучає до брудних політичних інтриг, доносів, до кампаній цькування ідеологічних противників. Зокрема у партійній пресі систематично з'являються «анафеми» відомим вченим і самому Єфремову на кшталт: «Загальні збори професорів, студентів і службовців ІНО засуджують протирадянську шкідливу українській

культури роботу акад[еміка] Єфремова, що ... дискредитує висококваліфікованого робітника української культури» [6, с. 674]. Не дивно, що найстаранніші послідовники комуністичних ідей серед студентів доклали чимало зусиль, аби не відставати від своїх навчителів-комуністів та комсомольців у викритті ворогів народу: «Хтось прислав з Одеси мені студентську газету. Один суцільний донос! Донос од першого рядка і до останнього. Донос на товаришів, на професуру, на громадян, на всіх разом і на кожного зокрема. Якийсь скрежет зубовний, а не газета. І це молодь, студентство!..» [6, с. 730].

Наслідками тиску на внутрішню свободу особистості і контролю за її духовним життям С. Єфремов вважає формальне ставлення молоді до навчання і повну байдужість до громадських справ, адже студенти розуміють, що впливати ні на що не можуть, а в разі несанкціонованої «органами» активності будуть відраховані з вишу як ворожі елементи. Публіцист описує добре знайому ще з радянських часів картину примусових зборів перед будь-якого рівня виборами: «Просто тобі – Америка! Передвиборчі зібрання скликають по всіх вищих школах, і студент не піти не може, бо ... перевіряють і поставлять на карб. Велелюдні збори. Але навіщо вся та комедія – не вгадати. Кандидати вже давно призначені, голосувати можна тільки за них, ніхто й заікнути не сміє проти, боротьби – ніякої... Так виглядає наша Америка!.. Кожен службовець чи студент, що *мусить* одбути «громадську повинність», дивиться на неї, як на халепу, якої не втечеш, і відповідно до того й поводить. Численні збори, як переказують, дають оригінальне видовисько. Публіка розважається, як знає. Промовців ніхто не слухає. Той собі стиха розмовляє з сусідом; той, примостившись під світлом, читає книжку, інший щось записує – своє; там фліртують... Аби якось досидіти і віткти. Не політичне життя, а крайню розпусту і політичну байдужість виховують такі вибори...» [6, с. 730–731].

Ще трагічніша ситуація, за спостереженнями С. Єфремова, складається у середній освіті, бо трудові школи, притулки, всілякі курси і технікуми є осередками агресивної безграмотності, лакейства, вислужування і політичних доносів, тому що їхніми господарями й керівниками фактично стали не педагоги, а комсомольці – така собі мобільна «легка кавалерія», яку нацьковують на кожного, хто думає й чинить інакше, ніж дозволено «органами». У школі, наголошує С. Єфремов, немає ні знань, ні зацікавленості навчанням, зате активно заохочуються кар'єризм, покірність, готовність до виконання наказів. Школа не привчає думати і працювати, а культивує боротьбу з контрреволюцією, полювання на ворогів, забиває особистість, підносячи до ідеалу отарний колективізм. «Продукти» такого виховання наводять жах на професорів у вищих навчальних закладах, бо, ставши студентами, вони не знають і не розуміють найелементарніших речей, є повними неуками, «ні до чого нездатними, неприкаяними й безпритульними в духовному розумінні» [6, с. 181]. Повною дурницею вважає С. Єфремов запропоновану в 1920 році схему освіти, яка починається з дитячого садка й закінчується Академією наук, бо в реальному житті далі трудової школи дитина зазвичай не потрапляє, тому що виш їй найчастіше недоступний. Авторів записів було очевидно, що «під більшовицькою п'ятою освіта й наука в УСРР цілеспрямовано віддавалась під владу обмежених людей, перетворювалася на провінційні заповідники, приречені на відставання від московської науки та освіти» [7].

Серед фактів, які свідчать про підготовку в середній школі не громадян, а «мікроцефалів», ідеологічно скалічених маріонеток, публіцист згадує в щоденнику пропозицію педагогічного комітету якоїсь школи організувати виставку дитячих творів про Леніна, напади слухачів медичних курсів на Шевченків вірш про матір з дитятком на руках, адже, мовляв, нова влада закликає одривати дітей від сім'ї і виховувати з них комуністів; пропагування в школах гасел «диктатура дітей», «геть буржуїв» («а буржуї – діти вчителів, професорів, лікарів» [6, с. 196]) тощо. Адміністрація навчальних закладів від шкіл до вишів доручає старшокласникам і студентам збирати інформацію про настрої знайомих, сусідів, про розмови, думки,

вчинки, наміри, привчає дітей до фіскальства. Вслід за вищими навчальними закладами «воєнізацію» запроваджують і школи, особливо муштру, марширування, які невдовзі, іронізує С. Єфремов, неодмінно охоплять ще й дитячі садки. Ажіотаж військової підготовки на тлі закликів до знищення політичних ворогів і протистояння капіталістичному світові, констатує публіцист, перевершують давні царські «потешные» вправи Петра I, а моральне здичавіння молоді, здається, досягло апогею. Про це свідчать випадки, коли учні (нерідко за командою педагогів) обписують церковні та монастирські стіни й паркани «найогиднішими малюнками та відповідними словесними коментаріями» [6, с. 211].

Про руйнівний вплив «совітської культури» на вразливі дитячі душі і мізки свідчать згадувані у щоденниках кричущі факти зумисного провокування і заохочення дітей і підлітків до статевого життя, особливо у притулках, де «дорослих хлопців і дівчат, у яких саме прокидається полова хить, примушують спати поруч. Це основа теперішнього виховання» [6, с. 121]. Внаслідок цього у притулках повно вагітних вихованок, а переважна більшість молоді заражені сифілісом – «червоною хворобою ім. Леніна» [6, с. 121]. Важко навіть уявити фізичний, морально-психологічний і емоційний стан дівчинки, яка саме в таких тваринних умовах пізнає таїну материнства, коли її вагітність (або й саме життя) може обірватись у будь-який протиприродний спосіб: «Питання – що вийде з цих нещасних, заплюваних і заогиджених, що всього спробували і всього дознали дітей, коли прокинеться у них так старанно притлумлювана жага до чистого життя? Який для них вихід?» [6, с. 121].

Даючи оцінку наслідкам більшовицького виховання, про яке знав із особистих спостережень і розповідей знайомих вчителів, С. Єфремов вважає, що суспільство отримало ціле покоління неуків і хуліганів, з якими нічого не здатні вдіяти і самі «вихователі». Школа і виш стали місцем, де діти деградують, морально калічаються, живуть під постійною загрозою звалтування чи будь-якого іншого фізичного чи психічного насильства, де не привчають до роботи і чесного життя, де процвітає показуха і фарисейство, де фальшивий оптимізм нав'язується як громадянський обов'язок, а найганебніші людські якості, які завжди в суспільстві викликали осуд і зневагу, проголошуються цінними і необхідними для створення комуністичного майбутнього. На загальному тлі характеристики «проклятих Юдиних часів» [6, с. 626] трапляються поодинокі записи про випадки, коли студенти марно вимагали від влади реального навчання і справжньої культури.

Непоправної шкоди суспільству, на думку С. Єфремова, завдає проникнення більшовицької ідеологічної «свистопляски» в академічну сферу, коли новопризначені науковці-чиновники, ігноруючи елементарну етику, слухняно виконують накази «згори», перетворюють Академію наук на театр покірних маріонеток. Селекція відбувається методами нещадного цькування чесних працівників, позбавлення їх посад, відсіювання всього, що не відповідає марксісько-ленінському трактуванню наукових явищ, «вживленню» в наукових організм Академії агентів ДПУ, головним завданням яких є шпигувати, політизувати, шельмувати, перетворювати осередок науки на вірнопіддану партії «ком'ячейку». Про вкрай важку моральну атмосферу в наукових колах свідчать записи С. Єфремова про те, як чи не десять комуністів верховодять під час загального голосування з усіх питань, як можновладці замовляють від імені Академії для себе і своїх заходів «привітання, укладають його зміст і навіть обирають делегата до себе...» [6, с. 168], і той призначений академік «підє і буде говорити, що йому в рота вкладуть. Простота нравів несказанна...» [6, с. 169]. «Вигризаючи» старше покоління непокірних, влада запроваджує молоду зміну яничарів – плазувальників, кар'єристів, шарлатанів, яких цікавлять не наукові досягнення, а переваги і привілеї академічного статусу. Тому майже нормою стало демонструвати у наукових працях і дискусіях непохитну впевненість у правильності партійного курсу, вирішувати наукові полеміки, наприклад, щодо правописних норм, шляхом голосування, говорити дурниці в обгортці «більшевістської словесності»

[6, с. 330], приплітати класову боротьбу і відстоювання прав жінок навіть до питання історії алфавіту чи написання жіночих і чоловічих прізвищ.

Глибоку зневагу викликають у С. Єфремова особи, яким не соромно бути призначеними академіками, чиє нахабство таке ж безмежне, як і неuczтво, але всю українську науку вони «у жмені держать», тому й оновлення та реформування Академії вбачають у тому, щоб зробити її «революційною установою, огнищем «ленінізму» в науці, розсадником комунізму» [6, с. 186]. Дехто із спраглих до науки авантюристів шантажує колег, обіцяючи припинити капостити Академії тільки тоді, коли його оберуть академіком: «В цілій історії можу пригадати лиш один аналогічний випадок – це коли Калігула призначив коня до сенату. Хороший, звісно, був Калігула, але хороший і сенат. Невже й наша Академія дійде до того, що в ній засідатимуть коні, осли й інша худоба?» [6, с. 186]. Відверто засмучений автор записів тим, що на наукових зібраннях панує атмосфера зведення рахунків, копірського в чужій душі, пустої балаканини і пліток. «Ох, ці совітського образця професори» пропонують наблизитись до населення за допомогою музики і танців (веселому «професорові» С. Єфремов радить у такому випадку не забути й про самогон), в той час, як міжособні дебати ведуться ними грубо, лайливо, з політичними викриттями і звинуваченнями. «Подлая нація» [6, с. 341] – час від часу резюмує публіцист, застосовуючи улюблений вислів Євгена Чикаленка.

Головний мотив більшості записів С. Єфремова про наукове життя – планомірне знищення владою правових основ і автономії Академії наук, узурпація більшовицькою партією права «присилати неуків... в учені, – здається, претензія, якої справді в природі ще не бувало» [6, с. 460], проникнення «спритних хлопців» в Академію «не дверима, а крізь шпарки» [6, с. 418], «пожирання» Академії партійними можновладцями тощо. За спостереженнями автора щоденників, багато науковців, змирившись із більшовицькою монополією на висвітлення будь-якого питання, говорять усе, що від них вимагають, тому він і нагадує колегам, що «навіть в подлости рекомендовано «хранить оттенок благородства» [6, с. 170] і не розповідати, що «на Україні не було науки, аж поки не прийшла совітська влада» [6, с. 169].

Про реальний стан справ із наукою у середовищі більшовицьких учених свідчать записи про відзначення ювілею російської Академії наук з вичерпною оцінкою помпезних заходів і ставлення влади до власних науковців: «Повертались із Петербургу делегати, що їздили на ювілей Російської Академії. Вражіння од їхніх оповіданнів: жратва була велика й обильна, чисто азійське розкошування, багато усяких забав та розваг... Тільки не було місця науці. Показна сторона все інше одсунула на задній план. Ще одна характерна рисочка: з чужоземними делегатами возились, як з писаною торбою: поїли, годували й возили дурно. А з своїх навіть до Москви брали гроші. Так і слід. Чужих треба купити – і купували розкішною даровизною і навіть спеціальними грошовими виплатами (доларами!), а з своїми – чого з ними церемонитись!.. Демонстрація всеросійського свинства...» [6, с. 280].

Чимало уваги приділив С. Єфремов академічній буденності: «війні домовій», виборам, матеріальному становищу, скороченню працівників, науковим і організаційним суперечкам, фінансовим проблемам, реорганізації структур і штату, бюрократичній тяганині, видавничій справі, втручанням владних комуністів в усі сфери роботи, цькуванню чесних науковців, викликам співробітників до ДПУ, вербуванню сексотів-академіків, щоденним крокам до власної відставки з адміністративних посад, оцінці наслідків більшовицького панування в Академії: «Одлетів живий дух і кожне думає, аби швидше одкалатати, щоб розійтись. Ні запитань, ні дебатів: мовчки послушали та до домівки. Здається, Академія вже доходить сучасного ідеалу – ні своєї думки, ні бажання не висловлювати: як наказано, так і має бути» [6, с. 724].

Все частіше з кожним роком відзначає С. Єфремов майже повний контроль державного політичного управління – новітньої охоранки – над професійною

діяльністю, приватним життям і особистими взаєминами співробітників Академії, коли ДПУ «дуже добре знає, що робиться в Академії, знає навіть такі деталі, що їх зазвичай наші співробітники не знають. Це показує, що у нас є шпиги десь близько коло центра, але не в центрі, бо всього таки ДПУ не можуть дати, що його цікавить. А цікавлять найбільше внутрішні стосунки...» [6, с. 437].

Окреме місце у щоденниках С. Єфремова займає його бачення літературного і театрального життя, газетярської братії, тенденцій до остаточного занепаду «літературних нравів» і збільшення «колекції безстидств» [6, с. 79] у науці, мистецтві, письменстві, в царині публіцистики, книгодрукування, театральних постановок, періодики тощо. У середовищі творчих людей, вважає С. Єфремов, панує суцільна отарність, якій протистоять одиниці. Позбавлені справжнього таланту, писаки-шахраї намагаються потрапити в революційний струмінь, для чого «досить взяти якийсь тріскучий трафарет, присмачити його колективізмом та згадками про робітництво та ще до того усіх виляяти за одсталість та індивідуалізм – і слава готова!» [6, с. 85]. Можна, приміром, створити літературний гурток, назвати його «Газомотор», придумати якісь «тезиси» як програму нових шукачів – і успіх гарантований, головне мати при цьому серйозний вигляд. Ще краще можна пристосуватись у літературному житті, перетворившись із слабого письменника на цензора-літературного критика, аби, виконуючи завдання ДПУ, зводити рахунки «з нелюбими йому людьми та виданнями» [6, с. 50].

Більшовицька цензура контролює публіцистику, пресу, вона перетворила газетярів на приручених псів, готових накинутись на вказану жертву, перекрутити, дописати, змінити до невпізнання її думки. Таких працівників преси, зокрема редакторів часописів, С. Єфремов називає «бутербродниками» за те, що вони викидають із матеріалів неприємні для влади зауваження, а натомість вставляють компліменти, змінюючи загальний тон статей із критичного на панегіричний. На думку публіциста, радянська преса сповнена «людозненависти, крикливості, нетерпимості й самореклами» [6, с. 116], вона нагадує йому «вбого-бездушну пустиню, тернієм та волчцями вкриту» [6, с. 116]. Відхиляючи матеріал, більшовицький цензор обіцяє повідомити про його автора в ДПУ, щоб там зробили належні висновки: «Здається, навіть царська цензура просто тільки забороняла, а до охоранки не бігала. Удосконалюються хороші юнаки...» [6, с. 100]. Тому й не дивно, що автори, неначе на змаганнях, запевняють владу у своїй вірності, бо «... проституїрування – це така звичайна за наших часів річ» [6, с. 126]. «Совітська цензура, – продовжує свої спостереження С. Єфремов, – куди причепливіша і, треба правду сказати, – дурніша за царську. Вона встановлює не тільки те, чого не повинно писати, а й те, що *треба* писати...» [6, с. 468]. Абсурди цензури в Україні вочевидь дійшли свого апогею, бо вона позабороняла навіть назви сортів рослин з натяком на панство, на зразок «Королева Вікторія» чи «Ізабелла». У Москві, зауважує автор записів, до такого не доходить. Інший факт – випадок, коли Л. Старицькій-Черняхівській замовили український переклад «Аїди» і «Фауста», але з категоричною умовою, щоб там не вживались слова «цар» і «Бог».

Впадає у вічі критичне ставлення С. Єфремова до одіозних більшовицьких газет, зокрема до «Більшовика», «Пролетарської правди» та інших, працівники яких умудряються пов'язати з Леніним і партією будь-що. Саме ці видання дали підстави С. Єфремову змалювати портрет типового радянського газетяра, який має славу шпигуна і донощика, оцінює події винятково з позиції комуністичної ідеології, який підтримує і виправдовує масовий терор і убивства, якщо знищуються вороги більшовицького режиму. Радянському газетяреві властивий страх перед небажаними фактами, перед редактором-цензором, особливо – перед ворогами комуністичного ладу – українськими буржуазними націоналістами. Тому більшовицька преса і влаштувала тріумфальний «канібальський танок» [6, с. 379] над тілом убитого С. Петлюри: «... повно гадючої злоби, брехні, наклепу, щоб принизити мертвого вже ворога. Що це за люде, що це за люде!.. Навіть того своїм гадючим мозком не

збагнуть, що їм самим не вигідно так принижувати ворога: адже що їм за честь, коли такого нікчему подолали. В тім ото й річ, що вони й самі не вірять у те, що брешуть, і нахабністю намагаються прикрити свій страх і радість. Гидота, а не люде» [6, с. 379].

Чимало непримних клопотів мав С. Єфремов із видавництвами, у діяльності яких бачив ознаки корпоративного шахрайства, адже вони ставали «дійною короною» для родин Пилипенків, Коряків та інших, бо ці сімейства укладали численні хрестоматії і «уривали» на таких оборудках великі гонорари. А ще публіцист з обуренням говорить про різочу відмінність книжкової продукції українського Державного видавництва і московського «Госиздата». Ділячись враженнями від книжкової виставки, він наголошує на навмисному нищенні української книжки, на її запрограмованості на найнижчу інтелектуальну і мистецьку якість, бо коли від Києва були запропоновані «мало не самі підручники та агітаційна література» [6, с. 150], то Москва презентувала насправді культурну книгу – твори Пушкіна, Гоголя, Достоевського, Тургенева, Островського, Толстого та інших російських класиків.

Справжню війну оголосила нова влада й українському театрові, замінивши його агітками, штукарськими вигадками, підтримуючи режисерів-сервілістів, до яких С. Єфремов зараховує зокрема і Леся Курбаса з його новаторським, але неприйнятним для автора щоденників, підходом до драматичного мистецтва. «Сучасним безстыдством» називає літописець 20-х років ХХ століття загальну тенденцію в театральному житті, коли «мудрагелі» вчиняють наругу над класичними творами, переробляючи, переоформлюючи їх, виправляючи мову: «... розбій над померлими й над живими письменниками одверто серед білого дня провадиться, – і нема на його способу» [6, с. 437]. Скрізь практикуючи агітки, патрони радянського театру, наголошує С. Єфремов, вдались до своєї діалектики, відкрито принижуючи улюбленців публіки М. Садовського і П. Саксаганського, відводячи літнім акторам вкрай незручні приміщення, змушуючи їх кочувати зі спектаклями по провінційних містечках: «Доносами, причітками, пониженням подарувала їх новітня доля, цих вічних мандрівників нещасного театру. Слава і гордощі театру, останні могики, Садовський та Саксаганський поневірялись як останні жебраки, серед підозріннів та доносів і самоволі першого-ліпшого провінційального самодура. Мабуть, багато матеріалу для порівняння навіть з лютими царськими часами дала їм ця подорож по провінції окумунізованій» [6, с. 601].

Щось подібне відбувається і з українською оперою, де талановитих виконавців виживають із Києва, а новозапрошені співаки «з скреготом» співають «собачою мовою...» [6, с. 467], таке ж ставлення помічає С. Єфремов і до літературної української класики, зокрема він ділиться враженнями від святкування в Чернігові 100-річчя від дня народження Леоніда Глібова. Його обурює україноненависницьке ставлення місцевого партійного керівництва до байкаря, зневага до його пам'яті: відмова надати пристойне приміщення для урочистостей, ігнорування заходу, заборона збирати гроші на пам'ятник, твердження «казенного промовця» про те, що поет «хоч і писав гарні байки, але був «не наш» – не доріс до большевизму» [6, с. 477].

Особливим було ставлення С. Єфремова і до так званої українізації, яка, на його думку, мала на меті дискредитувати все українське під гаслами національного відродження, адже вона проводилась «превосходительними» україножерами і викликала в обивателя різке несприйняття, породжувала мовні курйози тощо. Така українізація наганяла жах на працівників державних установ, бо її здійснювали переважно ті ж самі чиновники, які зовсім ще недавно відповідали за «обрусеніє»: «Здебільшого це випадкові люде, що й самі українізувалися років 3–4 тому, а в усякім разі перед 1917 роком і не думали, що вони українці. І ретельно справляють свою нову службу, і компрометують українську культуру, як гірше не можна. Обиватель того не розрізняє і думає, що то давні українці провадять так люто українізацію – і лається та нарікає, і часто не без підстави» [6, с. 431]. Формальне виконання українізаційних партійних приписів перетворилось, як помічає

С. Єфремов, на «схоластичне буквоїдство» [6, с. 190], на один із ефективних методів розправи, бо в офіційних установах українців, які добре знають українську мову, заносять у списки тих, хто не витримав іспиту і позбавляють посад, а на їхнє місце призначають «милих людей» [6, с. 207]. Серед обивателів шириться переконання, зауважує публіцист, що влада придумала українізацію для того, щоб знайти підхід до селян, тому коли чиновник звертається до народу його мовою – це значить, що людям доведеться знову платити: «Кажуть, що коли на село приїздить хтось із урядовців і починає говорити по-українському, то дядьки чухають потилицю й кажуть – «ну, значить, треба знов щось платити». Бо про податки, одбутки, драчі і т. п. їм раз-у-раз говорять по-українському. Коли ж говорять по-російському, можна бути спокійним: мова буде про інтернаціонал, про «мирову буржуазію» і інші «нейтральні» справи, за які платити не доводиться. От вам і «українізація!»» [6, с. 237–238]. Насправді ж, як пояснювали комуністи-чиновники від освіти, українізацію придумали, аби сподобатись національній інтелігенції, аби ця інтелігенція підтримувала більшовиків, а коли цього не сталось, саме інтелектуальна і духовна еліта почала розплачуватись за свою політичну і громадянську позицію.

З прихильністю до наркома освіти А. Луначарського згадує С. Єфремов рідкісний випадок, коли на скарги вчителів-росіян щодо українізації він пообіцяв педагогам-саботажникам відповісти публічно, «і справді, на зборах української спілки виступив з промовою, а в ній зазначив, що українізація мусить бути, що це основа розвитку української культури, що всі, хто на Україні живе, повинні знати мову українського народу. «Хто ж не хоче вчитися – хай їде з України: ми знайдемо усім таким місце й роботу у Великоросії». Така відповідь учителів-русопетів мало потішила» [6, с. 297].

Начебто позитивний процес, констатує автор щоденників, як у відомому прислів'ї про старанного дурня, перетворився у певний випадок на фарс, тому що пресу, діловодство, інші сфери заповнили мовні курйози, які не розважали, а лякали. Наприклад, ішлося про «зміст», якого не виплачують, про «ув'язнення», якого вимагають від прокурора, тобто про «содержание» (утримання) і «заклучение» (висновки). На побутовому ж рівні можна було почути, як у магазині купують телячу копчену мову (язик), а в майстерні замовляють *джерело* (ключ) до дверей тощо.

Ставлення ж самого С. Єфремова до такої квазіукраїнізації вкрай скептичне, бо офіційні заходи, на його думку, не мають нічого спільного зі справжнім розвитком національного життя, навіть шкодять йому, а головне – вони не можуть (і не мають такої мети) зробити хахлів українцями, бо для цього необхідно, щоб люди позбулись комплексу меншовартості, визволились від намагання догодити, прислужитись, а за умов більшовизму це неможливо: «І не визволяться, мабуть, ніколи, не вважаючи на всі оті «українізації». Треба, щоб вигинуло оте рабське покоління, що звикло тільки «хахла удавати», а не органічно почувати себе українцями» [6, с. 533]. У своєму нарисі «СВУ» Б. Антоненко-Давидович так висловився про ставлення С. Єфремова до українізації: «... він був проти примусової українізації середньої та вищої освіти на Україні, вважаючи, що цього треба доходити повільним шляхом пробудження національної свідомості зросійшених мас, а не примусом» [8, с. 307]. Сумлінно зібравши і прокоментувавши у щоденниках численні факти зневаги до людської гідності, знищення її індивідуальності, С. Єфремов побачив «початки новітньої, ще гіршої, національної неволі, замість становлення громадянського суспільства – жорстоку диктатуру партійної групи, яка захопила владу» [9, с. 10].

Висновки. Зросійщення як українізація, терор як справедливість, гендлярство як наукова діяльність, розбещення як виховання, воєнізація як навчання – це неповний перелік підмін, здійснених більшовицькою владою, про які писав у «Щоденниках» С. Єфремов. Спотворення цінностей, експерименти над психікою, маніпуляції із совістю, повне підпорядкування життя московському партапаратіві тощо, на думку публіциста, повертало українське суспільство в часи панування Золотої Орди, культивує в людях апатію, покору, безпринципність, страх і духовну безпритульність. Даючи оцінку руйнації етико-моральних засад освіти й виховання,

С. Єфремов наголосив, що рано чи пізно цей сумнівний триумф антигуманної системи обернеться проти неї самої, а наслідки деформації суспільної й особистісної свідомості українська громадськість відчуватиме і спокутуватиме десятки років.

Централізоване управління наукою й мистецтвом, корупцію й непотизм у видавничій справі, цензуру як засіб зведення рахунків і упокорення ідеологічних противників публіцист розглядає як ознаку найпідліших часів, коли гуманітарну сферу, цей храм духовності, заповнили крамарі, іуди, «гробы поваплені» [6, с. 438], «скрежет зубовний» [6, с. 730] – так по-біблійному інтерпретував С. Єфремов криваву добу, коли життя кожної людини перетворювалось на «житіє» – ходіння по муках. Так звана українізація, вважає автор щоденників, здійснювалась українофобами на тлі умисного знецінення інтелектуального й культурного змісту української книжки, падіння рівня освіти в середній школі, позбавлення українських вишів статусів університетів, заохочення вандалізму щодо архітектурних пам'яток тощо, а справжня її мета полягала в тому, щоб прихилити на бік більшовиків національну інтелігенцію і виправдати пограбування села, від якого режим вимагав хліба українською мовою.

HUMANITARIAN SPHERE OF LIFE OF UKRAINIAN SOCIETY IN S. YEFREMOV'S "DIARIES"

*H. P. Kalantaievska, Ph. D., Associate Professor
Sumy State University,
2, Rymskogo-Korsakova Str., Sumy, 40007, Ukraine*

The article deals with S. Yefremov's attitude to processes that took place in the humanitarian sphere and showed devastating impact of the Bolshevik ideology on middle and higher education, science, literary life, theater, publishing etc, all that national spirituality depended on. Attention is drawn to the displays of demoralization of pupils, students, teachers, scientists, artists - all those who have been actively used in the class struggle by party officials. The work also considers publicist's views on dominance of party nominees in academic circles, the displacement of disobedient scientists, the struggle against universal Christian values in educational work, tough censorship in book publishing, periodicals, artistic life, teaching and so on. The author analyzes Yefremov's assessment of fake ukrainization which provoked understandable opposition in the society and had lucrative political goals.

Key words: humanitarian sphere, displays of demoralization, censorship, fake ukrainization.

ГУМАНИТАРНАЯ СФЕРА ЖИЗНИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В «ДНЕВНИКАХ» С. ЕФРЕМОВА

*А. П. Калантаевская, канд. филол.наук, доцент
Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина*

В статье рассматривается отношение С. Ефремова к процессам, происходящим в гуманитарной сфере и свидетельствующим о разрушительном влиянии большевистской идеологии на среднее и высшее образование, науку, воспитание, литературную жизнь, театр, издательское дело т. д., от которых зависела национальная духовность. Обращается внимание на отображение в «Дневниках» проявлений деморализации школьников, студентов, преподавателей вузов, научных деятелей, работников искусства, которых партийные чиновники активно использовали в классовой борьбе. Характеризуются также взгляды публициста на подавляющее присутствие в академических кругах партийных выдвинутых, на выдавливание из науки непокорных ученых, на борьбу из общечеловеческими христианскими ценностями в воспитательной работе, на жесткую селекцию-цензуру в книгоиздательстве, периодике, жизни искусства, преподавательской работе и т. д. Анализируется оценка С. Ефремовым квазиукраинизации, которая небезосновательно вызывала в обществе сопротивление и имела корыстную политическую цель.

Ключевые слова: гуманитарная сфера, проявления деморализации, селекция-цензура, квазиукраинизация.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цимбалюк М. Апостол правди й волі / М. Цимбалюк // Єфремов С. О. Початок нової доби: радівська публіцистика. – К. : ВЦ «Просвіта», 2011. – 382 с.
2. Соловей Е. Суспільна й літературна доба в щоденниках Сергія Єфремова / Е. Соловей // Єфремов С. О. Щоденники, 1924 – 1929. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.

3. Одарченко П. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова / П. Одарченко // Українська література : Збірник вибраних статей. – К. : Смолоскип, 1995. – 407 с.
4. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / Ю. Бойко // Вибрані праці. – К. : Медекол, 1992. – 382 с.
5. Соловей Е. Єфремов і Франко (До 130-х роковин Сергія Єфремова) / Е. Соловей // Слово і час. – 2006. - № 10. – С. 3–8.
6. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
7. Зінченко А. Київ: сподівання та падіння. Суспільні реалії на переході від 1890-х до 1920-х років на сторінках «Щоденників» Сергія Єфремова / А. Зінченко // http://elibrary.kubg.edu.ua/1952/1/Zinchenko_IS_konf.pdf
8. Антоненко-Давидович Б. «СВУ» / Б. Антоненко-Давидович // Нащадки прадідів. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 686 с.
9. Масенко Л. «Щоденники» Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело / Л. Масенко // Дивослово. – 2000. - № 1. – С. 10–13.

REFERENCES

1. Tsybaliuk M. Apostle of truth and freedom. *Yefremov S. O. The beginning of a new era*. Kyiv, H “Prosvita” Pub., 2011, 382 p.
2. Solovei E. Social and literary era in Serhii Yefremov’s “Diaries”. *Yefremov S. O. Diaries, 1924 – 1929*. Kyiv, JSC “Hazeta “RADA” Pub., 1997, 848 p.
3. Odarchenko P. Life and professional activity of Serhii Yefremov. *Ukrainian literature: Selected works*. Kyiv, Smoloskyp Pub., 1995, 407 p.
4. Boiko Y. *Literary and critical methodology of Serhii Yefremov. Selected works*. Kyiv, Medekol, 1992, 382 p.
5. Solovei E. Yefremov and Franko. *Slovo i chas*, 2006, no. 10, pp. 3–8.
6. Yefremov S. *Diaries, 1923–1929*. Kyiv, JSC “Hazeta “RADA” Pub., 1997, 848 p.
10. 7. Zinchenko A. *Kyiv: Aspirations and decline. Public realities in 1890s – 1920s on Serhii Yefremov’s “Diary” pages*. Available at: http://elibrary.kubg.edu.ua/1952/1/Zinchenko_IS_konf.pdf
8. Antonenko-Davydovych B. “SVU”. *Offsprings of forefathers*, Kyiv, Publishing house “KM Academia”, 1998, 686 p.
9. Masenko L. S. Yefremov’s “Diaries” as historical and philological source. *Dyvoslovo*, 2000, no. 1, pp. 10–13.

Надійшла до редакції 16 вересня 2016 р.